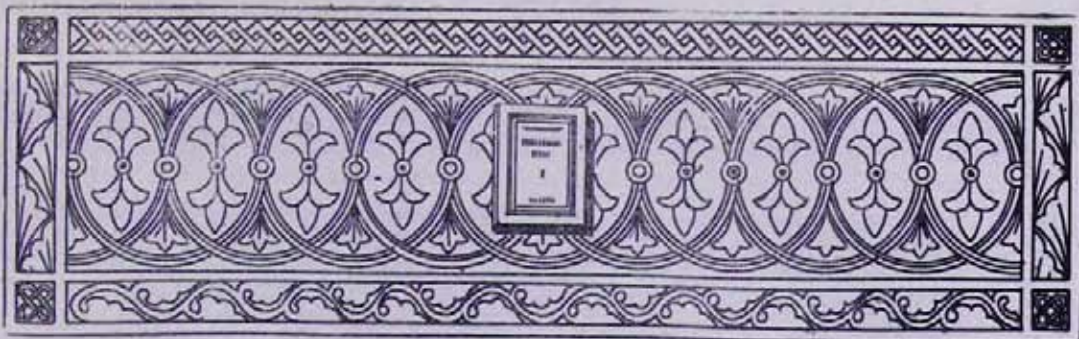

ԷՄՄԱ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների թեկնածու)

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑ

(Հայ ժողովրդական էպոսի հայտնաբերման և գրառման 100-ամյակի առթիվ)

1974 թ. համայն հայությունը մեծ շուքով կնշի իր ազգային դյուցազնավեպի՝ հայ ժողովրդական էպոսի՝ «Սասնա ծռեր»-ի առաջին պատումի հայտնաբերման և գրառման 100-ամյակը:

1874 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ հայ բանահյուսության մեծ երախտավոր Գարեգին էպիսկոպոս Սրվանձտյանցի «Գրոց-քրոց» ժողովածուն, որին իրեն հավելված կցված էր ժողովրդական էպոսի մի տարբերակը՝ «Սասունցի Դավիթ» կամ Մհերի դուռ» խորագրով: Պատումի հայտնագործությունը և հրատարակությունը ունեցավ քաջառիկ նշանակություն մեր ժողովրդի հոգևոր մշակույթի ասպարեզում: Հսկայական էր պատումի ազդեցությունը ժամանակի բանասերների վրա: Դրանով է քաջատրվում այն փաստը, որ Գրիգոր Խալաթյանը այդ տարբերակը թարգմանում է ռուսերեն, իսկ Արգար Հովհաննիսյանը՝ գերմաներեն: Լեզվաբան Քերոյիս Պատկանյանը հայ բարբառների ուսումնասիրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ հրատարակում է պատումն ամբողջությամբ, Մշո բարբառի վերաբերյալ համառոտ քերականական ծանոթությունների հետ միասին, իսկ մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանը այն վերածում է արևելահայերենի և մտցնում դարձվածական դասագրքերի մեջ:

Ամեն մի հայտնագործություն կամ հայտնաբերում կատարվում է իր ժամանակի հրամայական պահանջներին ի պատասխան: 19-րդ դարի 2-րդ կեսին, ազգային զարթոնքի և միավորման, ազատագրական շարժումների ժամանակներում, ազգային ինքնորոշման նշանաբանի տակ մեծ աշխատանք էր ծավալվում ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության հայտնաբերման, գրառման և հրատարակման ուղղությամբ: Այդ աշխատանքների թագն ու պսակը հանդիսացավ մեր ժողովրդական վեպի առաջին պատումի հայտնաբերումը, գրառումն ու հրատարակությունը: Պատումի մեջ իր արտացոլումն էր գտել մեր աննկուն ժողովրդի և մասնավորապես Սասունի հերոս լեռնականների մղած երկարատև պայքարը Թ դարում արաբական թունակալների դեմ՝ իր ազատության և անկախության համար: 1886 թ. ակամավոր բանասեր Մանուկ Աբեղյանը հայտնաբերեց էպոսի այլ տարբերակը ևս: Դրանից հետո աշխույժ գործունեություն ծավալվեց մեր ազգային վեպի այլ տարբերակներ հայտնաբերելու և հրատարակելու ուղղությամբ: Եվ այժմ, երբ հայտնաբերված ու հրատարակված են էպոսի 70-ից անցնող տարբերակները, Սրվանձտյանցի հայտնաբերած տարբերակն աչքի է ընկնում գեղարվեստական կատարելությամբ և գրառման

հարազատությամբ: Նրա գրած սեղմ առաջաբանը բացահայտում է Սրվանձտյանցի կարողությունները ժողովրդական դյուցազնավեպի ուսումնասիրության և արժեքավորման ասպարեզում: Այդ ժամանակից սկսվեց մեր ժողովրդական վեպի թարգմանությունը աշխարհի շատ լեզուներով և իր արժանի տեղը գրավեց համաշխարհային մշակույթի գանձարանում: Էպոսի համահավաք տեքստի հրատարակության, գիտական մեկնարանման գործում իրենց արժանի սովանդն են ներդրել անվանի հայագետներ Մ. Արեղյանը, Հ. Օրբելին, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը: 1939 թ. հայ ժողովուրդը նշեց Էպոսի կազմավորման հազարամյակը: Էպոսի հերոսները ժողովրդի սիրած կերպարներն են. նրանց մեջ ժողովուրդը մարմնավորել է այն լավը, ազնիվը, մաքուրն ու շիտակը, քաջությունը և խիզախությունը, անվեհերությունը, հայրենասիրությունը, այն ամենը, ինչ ամբարել է ինքը հայ ժողովուրդը իր գոյության հազարամյակների ընթացքում: Էպոսը մեր ժողովրդի ոգու ազնվության վկայականն է, նրա հարատևության և անընկճելի ոգու խորհրդանիշը: Այդ պատճառով էլ հասկանալի է այն խորը սիրո, հարգանքի և գուրգուրանքի զգացումը, որ տաժում են նրախառնված հետնորդները իր ողջ կյանքը հարազատ ժողովրդին և նրա հոգեվոր արժեքների վերհանմանը բոլորանվեր ի սպաս դրած համեստ հոգևորականի՝ Գարեգին Սրվանձտյանցի նկատմամբ:

• • •

Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանցը (մկրտության անունը Օհաննես) ծնվել է 1840 թ. Վանի Այգեստան թաղամասում, Սանդեմ տոհմում, բազմանդամ արհեստավորի ընտանիքում: Սկզբնական կրթությունը ստանում է Վանի Հայնկույսների վարժարանում, ուր սովորում է տառաճանաչություն, կարդում սաղմոս և ժամագիրք: Դրանք բավարար համարելով ծնողները մանուկ Օհաննեսին տալիս են կոշկակարի արհեստ սովորելու, սակայն ուսումնաստենչ պատահին չի հրաժարվում ուսումը շարունակելու մտադրությունից: Որոշ ժամանակ անց նա սկսում է հաճախել Վանի նշանավոր մանկավարժներ Քոլոզ Օհաննեսի և Ավետիս Սահառունու դպրոցը: Սակայն այդ դպրոցը ևս չի բավարարում պատանի Օհաննեսի հոգեկան պահանջները, և 1857 թ. նա մեկնում է Վարազ, ընդունվում Մկրտիչ վարդապետ Խրիմյանի նորաբաց Ժառանգավորաց վարժարանը: Այդ ժամանակվանից նրա անունը անխաղճիորեն միահյուսվեց իր ուսուցչի՝ Մ. Խրիմյանի անվանը:

Հենց այստեղ՝ Վարազում ծանոթանալով Եղիշեի պատմությանը, ոգևորվելով 5-րդ դարի հերոսական իրադարձություններով, պատանի Օհաննեսն իր անունը Եղիշեի հերոսներից մեկի անունով փոխում է Գարեգին Սրվանձտյանցի: (Հետագայում ևս բարձր գնահատելով Եղիշեի պատմությունը, նա այն համարում է «ետ ավետարանին մոտ ավետարան» հայոց):

«Արծուի վասպուրական»-ում 1858 թ. սկսած, սկզբում երբեմն, այնուհետև հաճախակի, հառաքյա յուրաքանչյուր համարում, լույս են տեսնում նաև Սրվանձտյանցի հոդվածները: «Տեսարանք հայրենի աշխարհաց», «Բուրաստան քարոյական առաքինությանց» ընդհանուր խորագիրը կրող, «Ծիրիմք նախնաց», «Հայրենասիրություն և հայրենիք», «Սկըսենք մեր գործ, նորեն սկսենք» հոդվածներում արտահայտված են երիտասարդ գործչի լուրջ խորհրդածությունները հայոց հայրենիքի և նրա ապագայի վերաբերյալ: Հոդվածներից մեկում Սրվանձտյանցը ցույց է տալիս այն կապը, որ գոյություն ունի ժողովրդի կամ ազգի անցյալի և ներկայի միջև: Այն ազգը, որն ունի իր ինքնությունը հաստատող պատմական վկաներ, հեշտությամբ տեղի չի տալիս բռնակալների առջև, պայքարում է իր ապագայի համար: «Նախնաց հիշատակներ այնչափ մեծ արդյունք ունեն, որ ազգություն այնու հաստատ կմնա, ազգաց մեղեություն այնու կկենդանանա, նահատակաց հոգիք այնու կզորանան և հայրենաց վերանորոգություն այն տեղեն կհառաջանա: Ասոր համար, շատ քաբարոս ու խորամանկ բռնավորներ երբոր ազգ մը բնաջինջ առնել կամ ազգություն ուրանալ տալ ուզենին, նախ այն ազգի մեջ եղյալ գրքերը կայրենին, կարդացողներ կըսպանենին, նախնաց շիրիմներ կքանդենին, և այդ ազգի դյուցազանց, նահապետաց, թագավորաց և քաջաց պատվական ոսկորներ կփշրենին կամ կվառենին»:

Հայրենասիրությունը համարելով «գերյարգո առաքինություն» հայրենիքի գործին մարտադրված երիտասարդը հայկական բոլոր հորիզոններում հնչեցնում էր իր ձայնը, ոտքի կոչում հայրենակիցներին, պայքարի մարտահրավեր նետում հուսահատված հոգիներին, ներշնչում անպայման հաղթանակի հավատով: 1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունից հետո գրված «Սկսենք մեր գործ, նորեն սկսենք» հոդվածը Վարազա քարձուներից թոչող մի կոչ էր ողջ հայությանը՝ չհուսահատվելու, չթուլանալու, գործը կիսատ չթողնելու համար: «Կոխե ու կոխվիր,

¹ Արծուի վասպուրական, 1861, № 2:

թյուն, լեզուներ, ազգային պատմություն: «Կարնո ուսումնարանը հատաչաղիմության քայլափոխին մեջ սքանչելի փոփոխություններ ունեցած է սա Սրվանձությանց Գարեգին վարդապետի շնորհիվ, որը ազգայնոցս անգուգական ուն է, տեղվույս ժողովրդյան թախանձանորը դպրոցին տեսուչ կարգված է. ինքը գրեթե առավոտեն մինչև երեկո մանկանց դաստիարակության համար քրքրտիկը կթափեն»⁴: Նշանակալից երևույթ է եղել մանավանդ Կարինում մեծահասակների համար Սրվանձությանցի բացած կիրակնօրյա դպրոցը. «Նոր գործ մը, որ Կարին մինչև այսօր չէր տեսել, այսինքն կիրակնօրյա դպրոց բանալը իր (Սրվանձությանցի—Է. Կ.) ժրաջան աշխատությունն էր»⁵: Տարեց մարդիկ մեծ ոգևորությամբ ամեն կիրակի հաճախում էին դպրոց, ուր Սրվանձությանցի ազգային պատմության ամեն մի դասը վերածվում էր հայրենասիրության ոգեշունչ քարոզի: Կարն ժամանակամիջոցում Կարինում շատ բան է արվում ժողովրդի ազգային գիտակցության արթնացման համար: Ժողովրդի լուսավորության գործը Սրվանձությանցի մոտ ձեռք է բերում քաղաքական հնչեղություն և նպատակասլացություն: Սակայն երկար չի տևում այդ եռանդուն գործունեությունը: Հաղթում են հետադիմական ուժերը: 1870 թ. մայիսին «Մանգումեի էֆքիարը» գումծում է. «Կիրակնօրյա դպրոցը խափանված է հոս, դասախոսություն չըլլար, ոչ դասատու կա և ոչ դասատու...»⁶: Կարինում գտնվելու ժամանակին է վերաբերում Սրվանձությանցի «Ծառ ազգային լուսավորության և դաստիարակության վրա»⁷, որ նա կարդացել է ուսումնական տարին փակվելու կապակցությամբ: «Ծառ»-ի մեջ արտահայտված են Սրվանձությանցի հայացքները լուսավորության, դպրոցի, ծնողների ունեցած դաստիարակիչ դերի մասին:

Կարինից Սրվանձությանցը մեկնում է Մուշ և Խրիմյանի կողմից նշանակվում ս. Կարապետ վանքի վանահայրության փոխանորդ: Այդտեղ էլ նա հանդես է գալիս իբրև ժողովրդի շահերի ջերմ պաշտպան, կազմակերպում նրա բողոքները, ընդվզումները, պայքարում է կառավարական պաշտոնյաների դեմ, Կ. Պոլսի ազգային լրագրերին հասցնում գալատում կատարվող իրադարձությունների նշմարտացի պատկերը: «Մանգումեի էֆքիար»-ում հնչում են Սիլվանա եկեղեցու սրբապղծության, Վարդոյի և Հով-

հանմավանքի կողոպտման ահազանգերը: Սրվանձությանցի այդ շրջանի ամենաաչքի ընկնող հոդվածներից է «Մշեցվոց վրա ընդհանուր տեսություն մը»⁸ ընդարձակ հոդվածաշարը, որը գրվել էր Խրիմյանի անմիջական պատվերով և «մեծ խորհուրդ մը ուներ»: Հոդվածաշարը նկարագրում էր Տարոնի հայության հարստահարությունները, մերկացնում Մշո մեջլիսի անդամների՝ այսինքն պետական պաշտոնյաների գործունեությունը: Հարցադրումների սրությամբ և փաստերի հավաստիությամբ հոդվածաշարը մեծ աղմուկ հանեց պոլսահայության մեջ և կառավարող շրջաններում⁹:

1869 թ. սեպտեմբերին Մկրտիչ Խրիմյանն ընտրվում է Պոլսի պատրիարք: Ուսուցիչը գալատից մայրաքաղաք է տանում արևմտահայության ցավերին դարման որոնելու իր անհուն ցանկությունը. աշակերտը՝ «մարտադիր զինվորը», մնում է գալատում՝ զորու գիշեր գործելու մեծ եռանդով ու պատրաստակամությամբ: Լայն էր Սրվանձությանցի գործունեության ոլորտն այդ տարիներին: Նա մնացել էր իբրև Վարազա և ս. Կարապետ վանքերի վանահայրության փոխանորդ: Մեծ աշխատանք է կատարում Սրվանձությանցը Տարոնում 1869—1872 թթ.: Նրա անմիջական օգնությամբ դպրոցներ են բացվում Մշո դաշտի, Վերին Բուլանջիսի, Ներքին Բուլանջիսի, Մանազկերտի, Վարդոյի բազմաթիվ գյուղերում և Տարոնում գտնվող ս. Հովհաննա, Առաքելոց, ս. Դանիել, ս. Կարապետ վանքերում: Փաստաթղթերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ թվերին Սրվանձությանցի կողմից բացված դպրոցներում սովորել են մոտավորապես 1000 աշակերտ: Այն ժամանակվա համար դա պատկառելի թիվ էր: Պատրիարքի վստահությունն իր մերձավորագույն սանի և զինակցի նկատմամբ այնքան մեծ էր, որ միաժամանակ պաշտոն էր տվել և՛ Վասպուրականում, և՛ Տարոնում. «Քանի որ մեք պատրիարք ենք, ձեր վիճակն այդ պիտի լինի, ամառն ի՞ Տարոն, ձմեռն ի՞ Վասպուրական»¹⁰: 1870-ի վերջում և 1871-ի սկզբում պատրիարքարանի կողմից Սրվանձությանցը նշանակվում է Սահմանադրության գործադրիչ Վանում: Ահա թե ինչ էր հրահանգում Խրիմյանը Վան մեկնած իր «հեղափոխության զինվոր և նահատակին». «Քանի որ հող եք, քակեցեք այդ մեռածներուն ստրկության պատանքը. քնալ տիվ ու

⁴ «Մանգումեի էֆքիար», 1869, № 995:

⁵ Նույն տեղում, №№ 995, 997:

⁶ Նույն տեղում, 1870, № 1288:

⁷ Գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ) Սրվանձությանցի ֆ., 2-րդ բ., գ. 65:

⁸ «Մանգումեի էֆքիար», 1869, №№ 892, 895, 898, 902, 918, 921, 928:

⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 4179, էջ 51, 51ա:

¹⁰ ԳԱԹ, Սրվանձությանցի ֆ., 2-րդ բ., գ. 449:

հայության երկու հատվածների մեջ: Նրա հետ մամակագրական կապ են պահպանում արևելահայ և արևմտահայ անվանի հանրա- յին, գրական-լուսավորական գործիչներ: Դրա վառ ապացույցը հազարից անցնող այն մամակներն են, որ պահպանվում են ՀՍՍՀ Կուլտուրայի մինիստրության կից Եղիշեն շարենցի անվան Գրականության ու արվես- տի թանգարանի արխիվի Գ. Սրվանձության- ցի, Գ. Խալաթյանի, Պ. Սիմոնյանի, Թ. Ա- զատյանի և այլոց ֆոնդերում:

1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատե- րազմի և նրան հաջորդող տարիներին Սրբ- վանձությանց բանահավաքն ու բանագետը իր տեղը զիջում է Սրվանձությանց գործչին ու ճանապարհորդին: Գրիչն ու կաղամարը ժամանակավորապես փոխարինվում են ճա- մապարհորդի ցուպով, մաղախով ու մակա- նով: Պոլսի պատրիարքարանի և անձնապե- ժամանակի պատրիարք Ներսես Վարժա- պետյանի կոնդակով Գարեգին Սրվանձու- յանցը երկու անգամ ուղքով շրջել է Արև- մուտյան Հայաստանի հայաբնակ մահանգ- ները: 1878 թ. ապրիլի 26-ին սկսվում է նրա ամսյին շրջագայությունը: Հեշտ չէր պատե- րազմի արհալիրքներից անմիջապես հետո կատարած այդ շրջագայությունը, երբ օդը լի էր պատերազմի մորիկներով, և մոլեռանդ շնյխերի քարոզներով հրահրված մուսու- լմանական ամբոխը դեռ չէր հանդարտվել: Պատրիարքի հրահանգով Սրվանձությանց վարդապետը տեղագրում էր իր շրջած վա- յրերի վանքերը, շեներն ու փլատակները, կազմում այդ վանքերում եղած ձեռագրերի ցուցակը, երբեմն հատվածներ վերցնում նը- րանցից, քայց ամենագլխավորը նա կազմում է իր եղած վայրերի հայ բնակչության ճշգը- րիտ մարդահամարը: Արիստակես վարդա- պետ Տեր-Սարգսյանի, Վահան վարդապետ Մինասյանի (Պարտիզակցի) և Գարեգին վարդապետ Սրվանձությանցի հաղորդած տե- ղեկությունների համաձայն կազմվեց և Բեռ- լինի վեհաժողով ուղարկվեց Արևմտյան Հա- յաստանի բարենորոգումների ծրագիրը:

Այդ բոլորի հետ մեկտեղ Սրվանձությանցի ուշադրությունն է գրավում բուն Արևմտյան Հայաստանի դպրոցների վիճակը: Ուսումնա- դեռ է գալիս առաջադիմական առաջարկու- թյուններով ուսման մեթոդի, միասնական դասագրքերի և իգական վարժարանների վերաբերյալ: «Ներկա վարժարանները բա- րեկարգելու մեծ պետք ունեն, որոնցմով օգ- տակար աշակերտներ կրնան ընծայել ազ- գին, մանավանդ աղջկանց դաստիարակու- թյան վրա ուղ դարձնելով. հոգ պետք է տա- միլ ընտիր ուսուցիչներ և լավագույն մե- թոտներ հաստատել. որոց պակասությամբ է միայն, որ մեր վարժարանները անպտուղ

կմնան թե գավառներ և թե Պոլիս»¹⁴: Դպրո- ցական խնդրից բացի Սրվանձությանցի ուշա- դրությունն իր վրա է բեռնում հայ կյանքի ամենացավալի երևույթներից մեկը՝ Հայաս- տանը ամաչացնող պանդխտությունն ու գաղթականությունը: Նա իր հոգու ողջ կա- րողությամբ պայքարել է պանդխտության և գաղթականության դեմ, այն համարելով հայ ժողովրդի հավաքականությանն սպառնա- ցող ամենավտանգավոր երևույթը: Իր կար- ճատե կյանքի ընթացքում Սրվանձությանցը պայքարեց պանդխտության դեմ «քանիվ և գրչով»: Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը՝ քաջ ծանոթ լինելով նրա ընդունակություններին և խոսքի ազդեցու- թյանը, ռուս-թուրքական պատերազմից հե- տո նրան ուղարկեց Կարին՝ կանխելու Բար- ձր Հայքի ժողովրդի մեծ տեղաշարժը, հա- մոզելու ժողովրդին հաստատ մնալու հայ- րենի շենից և ավերակաց վրա: Իր շրջագա- յությունների ընթացքում Սրվանձությանցը քարոզում է ժողովրդին՝ չլքել հայրենի եր- կիրը և հեռանալ օտար երկրներ: «Հայաս- տանի մեջն է բուն հայկական խնդիրը և մեք Պենյինի մեջ կորոնենք զայն»:

Բեռլինի վեհաժողովից հետո Բ. Դուռը երկու կոմիտե ուղարկեց Ասիական Թուր- քիա, բարենորոգումներ իրականացնելու համար: Մեկը Բեքիր բեյն էր, մյուսը՝ Աբե- դին փաշան: Այդ խորամանկ քայլով Բ. Դուռը ցանկանում էր թող փչել եվրոպական պետությունների և բարենորոգումներ ակըն- կալող հայ ժողովրդի աչքերին: Պատրիար- քարանը կոմիտեների հետ դրեց իր ներկա- ցուցիչներին, որոնց հրահանգված էր մի կողմից զաղտնի հսկել նրանց գործողու- թյուններին, մյուս կողմից էլ աջակցություն ցույց տալ նրանց: Բեքիր բեյի հետ Բարձր Հայք մեկնեց Վահան վարդապետ Մինաս- յանը, իսկ Աբեդին փաշայի հետ պատրիար- քարանը ուղարկեց Գարեգին Սրվանձության- ցին՝ Տիգրանակերտի և Խարբերդի ուղղու- թյամբ: 1879 թ. սկսվեց Սրվանձությանցի երկ- րորդ շրջագայությունը Արևմտյան Հայաս- տանի հայաբնակ մահանգներում: Սրվան- ձությանցը երկրորդ անգամ մեկնեց հայ գա- վառները՝ իր հետ ունենալով որոշակի ծրա- գրեր բարենորոգումների համար, որոնք նա մտադիր էր ներկայացնել գավառական ժողովներին և տեղական կառավարության մարմիններին: Իր մամակ-հաշվետվությու- ններում ուղղված պատրիարքարանին և պատրիարքական փոխանորդ Հովհաննես քահանա Մկրյանին Սրվանձությանցը ցույց է տալիս, որ կոմիտեների գալուստը գավառներ

¹⁴ Գարեգին Սրվանձությանց, «Թորոս աղբյուր», 1-ն., էջ 280:

հաճախ ոչ թե հանրային, այլ վատթարացնում է տարբեր ազգերի հարաբերությունները: «Ահա կոմիսիանի առաջին բարիքը. դեռ ապահովությունը չհաստատված, դեռ բարեկարգության հանրական ու հիմնական պիկարությունը չսկսած, հրավիրած է ժողովուրդը բողոքներ տալու և այսպես վտանգավոր դիրքի մեջ դրած գտնվել: Տեղ-տեղ գործեր դրած է, որոնց չարիքը այնքան է, որ ժողովուրդը կաղաղակե. «Թողեք զմեզ մեր հեղուկությունը կաղաղակե. «Թողեք զմեզ մեր դիշ քողաց ձեռքը և ձեր պաշտպանությունը պետք չէ մեզի»¹⁵: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Սրվանձտյանցի կազմած շարահանգսկի, հայուի, Չմշկածագի վիճակագրությունները և պատրիարքարանին ուղղած տեղեկագիր ճամակները:

Գարեգին Սրվանձտյանցի շրջագայությունների ժամանակ կատարած ազգային հայրենասիրական գործերը դրվատանքի արժանացան թե՛ պատրիարքարանի, և թե՛ ժամանակի առաջադեմ հանրային գործիչների կողմից: Ծանապարհորդությունների առթիվ արևմտահայ դեմոկրատ գրող Մատթեյու Մամուրյանը գրում էր Սրվանձտյանցին. «Մենք վստահ ենք, որ Ձեզ պես արթուն ու հմուտ հայրենասեր հոգիներու ջանքն ու տքնությունը դեռ ու դարման պետք է բերեն Հայաստանի ցավերուն, զորս կը զգանք, թեև դժբախտաբար հեռու կ'ստնըվինք»¹⁶:

Սրվանձտյանցի երկու շրջագայությունների ժամանակ ստացած տպավորությունները իրենց գեղարվեստական մարմնացումն ստացան «Թորոս աղբար, ճամփորդ Հայաստանի» երկհատորանոց աշխատության մեջ: Գիրքը նոթի, վերհուշ, ակնարկի տպավորության մի ինքնատիպ համաձուլվածք է: Թորոս աղբար շրջագայությունների միջոցով ընթերցողը ծանոթանում է Հայաստանի անցյալին ու ներկային, հպարտանում իր ժողովրդի ստեղծագործական համճարով: Սրվանձտյանցը անցյալի փառքին հակադրում է իր ժամանակի հայ ժողովրդի վըշտոտ կացությունը, գուրկ պետականությունից և քաղաքական իշխանությունից, օտարների ճնշող բռնակալության ներքո, հոշոտված, պատակտված, «կեղծ բարեբարների և որսորդների ցանցը ընկած»: Բազմաթիվ հարցեր է շոշափում հեղինակը այդ գործի մեջ. հա բարձրացնում է արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման հարցերը: «Թորոս աղբար» 1-ին հատորը լույս տեսավ 1879 թ., իսկ 2-րդը՝ 1884 թ.: Այդ հինգ տարիներն իրենց ազդեցությունն են թողել

Սրվանձտյանցի հաջադեմների վրա: Եթե 1-ին հատորում մա դժգոհում էր, ընդվզում հայ ժողովրդի «տրուական» վիճակի դեմ, գովելով «գիտակցված մահը», որ անմահություն է, ապա 2-րդ հատորում կարծեք թե մա հույս էր կապում «բարեխնամ կայսեր» և արդարադատ պաշտոնյաների հետ: Այդ հույսերը և զգուշավոր արտահայտությունները պայմանավորված էին «ժամանակի դեպքերով ու իրադարձություններով»: Նույն 1884 թ. լույս տեսավ Սրվանձտյանցի 4-րդ ժողովածուն՝ «Համով-հոտով»-ը: Բոլորն էր ժողովածուի ընդունելությունը, որովհետև այնտեղ պատմվում էր կենդանի հայրենիքի, նրա համ ու հոտի մասին: Դա մի ջերմ կոչ էր՝ ուղղված հայ պանդոխտներին ու զաղթականներին, մի համակ նվիրական ցանկություն՝ բոլոր հայերին միավորված տեսնել պատմական հայրենիքում: Վանը, Վասպուրականը, նրա զավառները՝ Ադրապար, Մոկսը, Հայոց ձորը, Ոստանը, Գալաշը, Բուլանդխներն ու Մանազկերտը մատուցվում էին ընթերցողին ակնատեսի աչքերով: Ժողովածուում Հայաստանի քնությունը՝ հայ ժողովրդի տառապանքների հազարամյա վկան, հեղինակի գրչով դառնում է գործող անձ, իր մեջ քնակվող մարդկանց ջերմ կարեկիցը. այդպիսին է Ախավանց լեռը՝ ժողովրդի ախերի, տառապանքների ու հառաչանքների արձագանքը. մակ Արտու լեռը և այլն:

Սրվանձտյանցի ազգագրական և բանահավաքական գործունեությունը բարձր է գնահատվել իր ժամանակակիցների և հետագա սերունդների կողմից: Հայ ազգագրական գիտությանը մատուցած իր ծառայությունների համար կենդանության օրոք Պետերբուրգի կայսերական հնագիտական ակադեմիայի կողմից ընտրվել է պատվավոր անդամ¹⁷: Քիշմիշելը ռուսերեն է թարգմանել նրա «Համով-հոտով»-ը: Անգլիացի հայագետ Վընկերը անգլերեն է թարգմանել «Մանանա»-ն և «Համով-հոտով»-ը: Սրվանձտյանցի մահվանից 50 տարի հետո Հակոբ Օշականը գրում է. «Կես դար է անցել անոր գերեզմանին: Ատկե անդի անոր ձգած գործը փոխանակ աղոտելու, պաղելու, կրպայծառանա և կքյուրեղանա: Այսօր զայն կկարդան ավելի խորունկ հեշտանքով մը, որքան չէին ընթերթելս 50—80 տարի առաջ, երբ այդ հոգին կրող ժողովուրդը կապրեր իր հողերու վրա: Ի վերջո ո՛վ է գրագետը եթե ոչ ան՝ որ պահ մը, աշխարհ մը, ոգի մը կ'իրկե»¹⁸:

¹⁵ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆ., 12ր. գ. 10525:

¹⁶ Նույն տեղում, Սրվանձտյանցի ֆ., 2-րդ բ., գ. 878:

¹⁷ Էջեր հայ գրականությունեն, Ա. հատոր, Գ. Սրվանձտյանց, էջ 11, Գաֆիկ, 1942:

¹⁸ Հ. Օշական, Համալսարանի արևմտահայ գրականության, հ. 4, Երուսաղեմ, 1956, էջ 327:

Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները 80-ական թվականներին մտնում են նոր փուլի մեջ: Ելրոպական դիվանագիտությունից հիսաթափված առաջադեմ գործիչները գգում են ժողովրդի իրավիճակի օրըստօրե վատթարացումը: Բնդիմի վեհաժողովից վերադարձած Խրիմյանը հայրենիք մեկնող պանդուխտների ականջին պատգամում էր. «երկաթե շերեփի» պատմությունը: Իսկ նրա կրտսեր գինակիցը և հավատարիմ սանը գավառից գրում էր. «Իմ սկզբունքն էր քարոզել, թե օտարեն պետք չէ բան հուսալ, ջանանք մենք զմեզ հոգալ, պատրաստվիլ և ցույց տալ ազգաց, թե մենք ալ ազգ մի ենք. մեր պատմության և մեր հայրենյաց արժանիքը մեր վրա ցուցանել... գիտությամբ գործանալ, միությամբ դիմանալ, գործել և պահպանել մենք զմեզ, պատրաստել մայրեր, հասցունել այրեր, կազմել ընկերություններ, չխնայել ետին լուսան, գրկել գիրենք և տալ այդ նպատակին համար: Այս է մեր միակ փրկության ճամբան և միա այս էր իմ առաքելության ավետարանը»¹⁹: Գավառներում կատարած իր ազգային-հայրենասիրական գործերի շնորհիվ մեծ ժողովրդականություն վայելող Սրվանձրյանցը 1878 թ. Ակնա ժողովրդի կողմից ընտրվել էր առաջնորդ և ձեռնամուխ եղել ազգօգուտ շատ գործերի կատարման: 1879 թ. Խրիմյանն ընտրվում է Վանի առաջնորդ: Նրա հրավեր-նամակով և Ներսես պատրիարք Վարժապետյանի կոնդակով, առանց թողնելու Ակնի առաջնորդությունը, Սրվանձրյանցը նշանակվում է Վանի առաջնորդական փոխանորդ: «Մըր-վանձրյանց, որ այնքան լավ կհանձնար գավառը իր վարած զանազան պաշտոններու շնորհիվ, ավելի քան երկու տարի մեծ ձեռնահասությամբ վարեց Վանա թեմի ազգային գործերը... կրթական գործին ևս մեծ մղում տվավ, մինչ Խրիմյան առաջնորդի հանձնարմանով կմնար սոսկ իրեն վերին հսկող»²⁰,—գրում է Սրվանձրյանցի ժամանակակից Հ. Երամյանը: Քաջատեղյակությունը նահանգին և վարչական ունակությունները հնարավորություն են տալիս Սրվանձրյանցին հմտորեն վարել Վասպուրականի ազգային գործերը. նրան հաջողվում է անկախ դիրք ձեռք բերել Վանի մեջլիսում, որի պատճառով էլ հաճախ նահանգապետ

վաշայի գայրույթն էր գրգռում²¹: 1881 թ. վերջում Սրվանձրյանցը հրաժարական է տալիս առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնից, հեռանում Բաղեշ, որտեղ, ապա նաև Խարբերդում վարում է առաջնորդի պաշտոնը: Մեծ են նրա ջանքերը Բաղեշի հայությանը բողոքականությունից և կաթոլիկությունից հեռ դարձնելու ուղղությամբ: 1884 թ. Սրվանձրյանցն ուղարկվում է Տրապիզոն իրրև Գոնտոսի թեմի առաջնորդ: 1886 թ. մայիսին նա Մաղաթիս վարդապետ Օրմանյանի հետ մեկնում է Էջմիածին և օծվում եպիսկոպոս: Դրանից հետո էլ նա շարունակում է վարել Տրապիզոնի առաջնորդությունը: 1887 թ. Ազգային ժողովը և պատրիարքարանը միացնում են սր. Կարապետի վանահայրությունը Տարոնի առաջնորդության հետ և իրրև վանահայր ու առաջնորդ այնտեղ ուղարկում Սրվանձրյանցին: Այդ կապակցությամբ հետաքրքիր է Խրիմյանի նամակը իր «հավատարիմ ձագին».
«Ով պիտի երթա ի Մուշ և ով կհամարձակի. դու գիտես Վոսփորին եպիսկոպոսներ և վարդապետներ. այդ վոսիս թուլամորթ եղանք Հայաստանի կողմ երկրի վրա գութան մի՞թե կարող են քաշել: Ուստի պետք է այն եզմ, որ հայրենի ջրով արոտով սնած է, այդ եզը դուք եր... Թերևս հաջողե քեզ Աստված երթաւ տապալես այդ աշխարհի հին ու նոր տգիտության ամբարտակները»²²:

Տարոնում Սրվանձրյանցը մնում է 8—9 ամիս: Նրա աշխատանքը Մուշում «կարի տաժանելի էր, և ծանր, և խստն»: Նրա եռանդուն գործունեությունը դարձյալ իր վրա է հրավիրում Օսմանյան կառավարության ուշադրությունը: Տարոնի պատմությունն ուսումնասիրողները նշում են, որ Սրվանձրյանցի վրա եղան քաղաքական մատնություններ: 1887 թ. վերջին Սրվանձրյանցը դարձյալ Տրապիզոնում էր, ուր մնում է մինչև 1888 թ. վերջերը: Հետաքրքրություն է ներկայացնում այն օգնությունը, որ հայրենակներ գործիչը ցույց է տալիս Օրդուի գավառի Զավուշար գյուղի գյուղացիներին մյուլեթիզմի և տեղի գալմազամի դեմ նրանց մղած պայքարում²³: 1888 թ. Օսմանյան կառավարության պնդումով պատրիարքարանը Սրվանձրյանցին կանչում է Դոլիս և այլևս թույլ չի տալիս գործել գավառում: Գավառներից ետ էին կանչված այն հոգևորականները, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց ժողովրդամկեր գործունեությամբ: Պոլսում էին Մկրտիչ Խրիմյանը, Գրիգորիս եպիսկոպոս

¹⁹ «Փորձ», 1879, № 4, էջ 185:

²⁰ Հ. Երամյան, «Հուշարձան», Բ. Ա., Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 125, 127: Այդ տարիների Սրվանձրյանցի գործունեության մասին խոսվում է նաև Ա. Թերզիպաշյանի «Արծիվը իր բույնին մեջ» աշխատության մեջ:

²¹ «Տարազ», 1882, № 47 (Տ. Փիրումյանի հիշողությունները):

²² ԳԱԹ, Սրվանձրյանցի ֆ., 2-րդ ք., գ. 592ա:

²³ Նույն տեղում, գ. 128, 588, 589, 590:

Ալեաթճյանը, Մաղաթիա եպիսկոպոս Օրմանյանը: Նրանց միացավ նաև Սրվանձըտյանը: Սակայն Պոլսում ևս չի դադարում Սրվանձտյանցի ազգագուտ գործունեությունը: Նա ընտրվում է կրոնական ժողովի փոխ-ատենապետ, Բերայի սուրբ Երրորդություն եկեղեցու քարոզիչ և ուսուցիչ՝ Ղալաթիո Կենտրոնական վարժարանում: Աջըգյանի պատրիարքության տեմդոտ օրերին նա այն սակավաթիվ բարձրաստիճան եկեղեցականներից էր (Խրիմյանի, Իզմիրլյանի և Ալեաթճյանի հետ միասին), որ Բարձրագույն Դուռ ներկայացրեց համագումար ժողովի տեղեկագիրը՝ պահանջելով Պոլսական ված բանիմաց առաջնորդների վերականգնված գալատներ²⁴: Այդ հանդգնության համար հայրենասեր հոգևորականները պատրվում են Բարձրագույն Դուռն կողմից կառավարությունը Խրիմյանին ստիպում է «տխտի գնալ» Երուսաղեմ, ուր «Արծիվը փակվում է ճնճողուկի վանդակի մեջ», Սրվանձտյանցն այլևս չի ընտրվում Ազգային ժողովի անդամ, իսկ Ալեաթճյանի և Իզմիրլյանի ընտրությունը Բարձրագույն Դուռը չի վավերացնում:

Կյանքի վերջին տարում կառավարությունն ավելի է խստացնում իր հսկողությունը Սրվանձտյանցի նկատմամբ: 1891 թ. հոկտեմբերին նա գրում է. «Մեք միշտ կկասկածիմք, թե բռնաբարվին մեր ճամակները թե այստեղ և թե այդ տեղը (ակնարկում է Արեվելյան Հայաստանը), զի մեր գործոց և գրվածոց վրա խիստ հսկողություններ կան»²⁵: Հենց այդ ժամանակ էլ նրա առողջությունը գտնվում էր անմխիթար վիճակում: Մշտական ճանապարհորդությունները ձմեռվա ստոնամանիքին կամ ամառվա տապին, ոտքով կամ ջրով կոմակին, Արևմտյան Հայաստանի վտանգավոր երթևեկության պայմաններում դեռևս ճանապարհորդու-

թյան օրերին կարող էին եղեռական վախճան ունենալ նրա համար: Նա երբեք չձրգտեց հարմարավետ կյանքի, չնայած «քրոնիկաժ ուսուցիչ մըն էր, սիրված եպիսկոպոս մը, ազդեցիկ ազգային մը Պոլսո մեջ քոյր բարիքներուն և վայելքներուն արդար իրավունքով»²⁶, բայց իր ողջ կյանքն անկացրեց բուն հայ գալատում: Իր կյանքի 52-րդ տարում նա անբուժելի հիվանդ էր շաքարախտով, աղիքների և երիկամների բորբոքումով:

1892 թ. նոյեմբերի 13-ին մեռնում է Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանցը, Խրիմյանի արտահայտությամբ «Արծիվո ընտրելագույն ճեսը» տարածած մահեն կորուսալ: Մահվան առթիվ գրված մահախոսականում Արիիար Արիիարյանը գրում է. «Այդ վարդապետը գրեթե դարոց չէր տեսած և սակայն գտնվեցան հնախոսներ, որք տեղեկանալով անոր գրքերու պարունակությանը, կարծեցին թե գիտե՜քանի մը հին ու նոր լեզու որոց առաջնորդությամբ գիտուն ելած է: Իբրև եկեղեցական՝ թե վարդապետ և թե եպիսկոպոս եղած ատեն օրինակելի պաշտոնյա հանդիսացավ, միշտ պարտաճանաչ եղավ իրեն տրված ամեն հրամաններուն. գնաց ուր որ հրամայվեցավ իրեն պատրիարքարանեն»²⁷:

Սրվանձտյանցի կյանքի և գործի սեղմ շարադրանքը ցույց է տալիս, որ նրա ողջ կյանքը եղավ իր ժողովրդին ծառայելու մի գեղեցիկ օրինակ: Եվ քյուր անգամ իրավացի էր Ա. Ալպոյանյանը, երբ գրում էր. «Քիչերու համար կրնանք ըսիլ.— Իր ազգին կյանքը ապրեցավ լիովին: Սակայն սակավաթիվ են անոնք, որոնց համար ըսեմք.— Իր կյանքը եղավ հայտնաբերումը իր ազգի կյանքի: Սրվանձտյանցի կյանքը եղավ հայտնաբերումը իր ազգի կյանքի»:

²⁴ Ատենագրությունը Ազգային ժողովո, 1890, էջ 72—74, 97:

²⁵ ԳԱԹ, Պ. Սիմոնյանի ֆ., գ. 68ա:

²⁶ Հ. Օշական, Համապատկեր արևմտահայ գրականության, Բ. 4, Երուսաղեմ, 1958, էջ 810—827:

²⁷ «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1892, № 808:

